

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אורה שורצולד

המרכיב העברי בספרדית היהודית

מהי ספרדית יהודית?

ספרדית יהודית, הידועה בשמה העממי לאדינו, היא הלשון של היהודים, שגורשו מספרד ומפורטוגאל בשלהי ימי הביניים, והתיישבו ברחבי האימפריה העותמאנית במזרח (טורקיה, יוון, ארץ-ישראל, יוגוסלביה, בולגריה, מצרים, רומניה) ובצפון אפריקה במערב (מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה). במזרח היא נקראת בפי הדוברים ג'יזיו, ג'וזיו או ג'וזזמו 'יהודית' (בדומה לשם יידיש שהשתמשו בו יוצאי מזרח אירופה ומרכז לציין לשונם), ובמערב (בחלקו) נקראה הלשון הספרדית היהודית חֲפִיתִיָּה. ראשיתה של הספרדית היהודית בימי הביניים בספרד. היהודים אימצו אמנם את הלשון הספרדית, לשון המדינה שחיו בה, אך כציבור בעל מאפיינים חברתיים, דתיים ותרבותיים מיוחדים, היא נשתנתה בפיהם והבדילה אותם משכניהם הגויים. ידועה זיקת היהודים ללשונות ובכללן העברית, הארמית והיוונית, ויסודות מלשונות אלו הם שילבו בדיבור הספרדי. משגורשו מספרד, הם התמידו בדיבור הספרדי המיוחד להם, ולא שינו אותו ללשונות סביבתם. מלים רבות נוספו ללשונם משכניהם הלא-יהודים, וכך נמצא מלים יווניות וטורקיות בספרדית היהודית שברחבי האימפריה העותמאנית (לדוגמה: קִיבְּרִיט "גפרור", פּוֹסְטִימָה "אבסצס, פצע מוגלתי"), ומלים ערביות רבות בצפון אפריקה (לדוגמה: לִיבְסָה "לבוש", לוקָה "אשמה"). בעיקרה, הספרדית היהודית היא אפוא הלשון הספרדית של ימי הביניים, שעוצבה בידי היהודים לצורכיהם, התפתחה באורח עצמאי כלשון חיה, הושפעה אחר כך מלשונות העמים שהיהודים גרו בשכנותם, והשתנתה במרוצת השנים.

שילוב עברית בספרדית היהודית

יהודי ספרד, ככל יהודי הפזורה, היו דו־לשוניים. בחיי יום-יום דיברו בלשון הספרדית המיוחדת שלהם, אך בבית הכנסת, בבית ובכל מקום אחר,

לצורך הברכות, התפילה קריאת התורה והספרות הנלמדת השתמשו בעברית, ובמידה פחותה בארמית. לא ייפלא אפוא, שבכל עת שנזקקו למלה חסרה בלשונם הספרדית, נטלו מן המוכן בעברית (מכאן ולהבא אכנה בשם "עברי" כל יסוד שהתקבל מן המקורות העבריים או הארמיים). מלכתחילה נשתלבו בספרדית המלים העבריות הנחוצות לצורכי התרבות והדת. למלים אלה לא היו תמיד מקבילות בספרדית, ולעתים נלוו משמעויות זרות למלים הספרדיות המקבילות. לכן מלים כמו: שבת, ראש שנה, כיפור, סוכות, חנוכה, פורים, שבועות, תשעה באב, חול המועד ומוצאי שבת נכנסו ללשון יום-יום. באופן דומה חדרו לספרדית היהודית מלים עבריות הקשורות בטקסים דתיים כגון: חופה, כתובה, קידושין, גט, קידוש, פרשה, חומש, הפטרה, מפטיר, הבדלה, קדיש, לולב, אתרוג, ברית, מזוזה ועוד. מלים אלו השתלבו בספרדית היהודית ונשתמרו בה במהלך הדורות. אך לא רק מלים בעלות ערך דתי-תרבותי נכנסו לספרדית היהודית, אלא גם מלים רבות של חולין. בבדיקה של כלל המלים העבריות בספרדית היהודית ניכר, שמלים רבות מאוד אינן מלים של קודש, אלא מלים של חול. לדוגמה: אפילו, צער, ממון, חן, מזל, סגולה, הצלחה, חמור, מבול, משפחה ועוד.

לא ניתן להצביע על מקור עברי אחד שולט, שמתוכו שאבו היהודים את המלים העבריות והארמיות: הם בחרו מלים מן המקרא (במיוחד מן החומש, מן ההפטרות, מתהילים ומחמש המגילות), מן המשנה, מן הגמרא, מן המדרשים, מן הספרות של ימי הביניים ומספרות ההשכלה, והם המשיכו לקלוט מלים גם בעת החדשה. קיבוץ, עלייה והכשרה, לדוגמה, חדרו לספרדית היהודית רק במאה העשרים.

הגיית המלים העבריות

ההגייה של המלים העבריות בספרדית היהודית דומה למדי להגייה של הישראלים היום. יש חמש תנועות בספרדית היהודית: i, e, a, o, u. השווא הנע הגוי כ־e, והטעם מתאים למצוי במקורות העבריים. השינויים מן ההגייה הישראלית מעטים: הגייה מזרחית של עי"ן ושל חי"ת מצויה רק בפי דוברי החכתייה בצפון אפריקה ובפי דוברי הספרדית היהודית מילידי הארץ, בגלל שכנותה של הערבית, כנראה. יוצאי טורקיה וארצות הבלקאן אינם הוגים עי"ן או חי"ת מזרחיות, וגם הה"א אינה הגויה בפיהם. בחלק

מקהילות המזרח, עי"ן בסוף מלה (ולעתים גם לפני עיצור) הגויה דווקא כחי"ת (כלומר ככ"ף רפויה). כך, למשל, המלים קריאת שמע נהגות קְרִיאַת שְׁמַח, דעתן (כינוי גנאי לטרחן המאריך בדיבור שלא לצורך) נהגה דִּחְתָּן, יודע לשון (הזהרה מפני יודע ספרדית יהודית שאינו יהודי) נהגה יוֹד'אַח לְשׁוֹן, ומעלה מטה (בערך, פחות או יותר) נהגה מְחֵלָה מֶטָה.

ברוב הקהילות של דוברי הספרדית היהודית מתקיימת ההבחנה של דגושות ורפות באותיות ב,ד,כפ, ולעתים גם ג ו-ת. את הגימ"ל הרפויה הוגים לעתים כ"ע"י"ן ערבית (כמו בהגייה הערבית של עזה [=עֶזְהָ]), את הדל"ת הרפויה, ולעתים רחוקות גם את התי"ו הרפויה הוגים כמו th האנגלית. התי"ו הרפויה נאלמת לעתים קרובות בסופי מלים, וכך נשמעות המלים כמקוטעות. הצד"י הגויה כסמ"ך לכל דבר, וי"ו ובי"ת הגויות כ-ו, שי"ן ימנית הגויה בפי קהילות אחדות כסמ"ך (כמו שי"ן שמאלית). מ"ם ונו"ן נהגות לחלופין בסופי מלים.

להלן דוגמות אחדות: המלה שבת הגויה שְׁבַה = שְׁבָה או שְׁבַד' (במעין דל"ת רפויה), מצוה הגויה מְסוּה, שבועות נהגית שְׁבוּעוֹת, שְׁבוּעוֹד', וגם שְׁבוּאוֹת או אפילו שְׁבו בקרב קהילת סלוניקי, פורים הגויה גם פוֹרִין בפי דוברים רבים, הצירוף בני חורין הגוי בְּנֵי חוֹרִים(!), צער הגוי סר ועוד.

הכתיב

מכיוון שהעברית הייתה לשון הלימודים, כתב היהודי גם את הספרדית היהודית באותיות עבריות, בדומה לדרך הכתיבה של היידיש ושל לשונות יהודים אחרות. הספרדית היהודית כתובה בדרך כלל בכתב רש"י או בכתב רהוט שנקרא סוליטריאו או סוליטיריו. תרגומי המקרא והמקורות המקודשים האחרים נכתבו לעתים באותיות עבריות מרובעות ובניקוד. כתיבן של המלים העבריות נשתמר בדרך כלל. רק במאה וחמישים השנים האחרונות נמצא כתיבים חריגים בספרות החילונית ובעיתונות שנכתבה ספרדית יהודית, לדוגמה: עב'ירה = עֲבֵרָה, אולאם = עוֹלָם, לאשון = לְשׁוֹן, חאטאחה = חתיכה (מטבע), סִיקָאנָה = סכנה, פִּירָאשָׁה = פרשה (יהודי ספרד וגם רבים מבני עדות המזרח הוגים את שתי המלים האלה בדרך שונה משל הגייתם של אחיהם האשכנזים). כתיבים אלה מעידים נאמנה על דרך ההגייה של המלים העבריות בספרדית היהודית. רק במאה האחרונה פשטה מגמה של כתיבת הספרדית היהודית באותיות לאטיניות.

תמורות במלים ובביטויים העבריים בספרדית היהודית

המלים העבריות עברו גלגולים אחדים אחרי שחדרו לספרדית היהודית, ולא רק מצד הגייתן. משמעויותיהן התגונו (כפי שכבר ראינו בדוגמות אחדות לעיל) וצורותיהן הותכו לתוך המערכת הספרדית היהודית. משמעויותיהן של המלים העבריות השתנו בהשוואה למקורן העברי. לדוגמה: גמרא "חוברת, קונטרס קטן (לא דווקא תלמוד)", כלב "אדם כפוי טובה", כמה לקו באצבע? "מה המחיר?", חמור "טיפש", חתכות "מטבעות כסף", ופנתור "כינאי לטרחן וטרדן, נודניק" (על שם המלה "וכפתור" הנשנית פעמים רבות במעשה המנורה שבספר שמות), מים עזים "משקה חריף, עראק" (אותו עראק כונה ביוונית אוזו. מה דומה בצלילו יותר לאוזו מן המים העזים?), בעל הבטחה "אדם אופטימי", חבר "שותף לעסקים (לאו דווקא ידיד)".

מצד אחר, המלים העבריות הותכו בתוך המערכת של הלשון הספרדית יהודית כאילו היו מלים ספרדיות לכל דבר. כך, למשל, אדם עדין ונאה-הליכות כונה חנוזו, שהוא שילוב חן עם סיומת וזו של שמות התואר בספרדית. בדומה לכך מְזֻלֻזוּ הוא בר-מזל. יֵיסֵמְזֻלָדוּ, לעומתו, הוא חסר מזל; התחילית זיס שלפני מזל מציינת שלילה, והסיומת הספרדית אדו מציינת שם תואר. גְרוֹנוֹדוּ הוא אדם הלהוט אחר גרונו, גרגרן. למלה העברית גרון נוספה סיומת ודו הספרדית. כשנוספה סיומת יאר הספרדית לאותה מלה, נוצר הפועל גְרוֹנִיָאָר שפירושו לאכול בגרגרנות. בדומה לה המלה פְּשִׁיָאָר (כשר + יאר, ההגויה על פי רוב פְּסִיָאָר) פירושה להכשיר דבר מה, להפכו לכשר מבחינה הלכתית. ראוי לציין כאן, שהמלה מְלִשִׁינִיָאָר (בהגיית מְלִסִּינִיָאָר) "להלשין" נכנסה כבר לאוצר המלים של הספרדית של ימי הביניים, הד למצבם המיוחד של היהודים בספרד באותם הימים. לכן ניתן למצוא את המלה העברית מלשין במילונים הספרדיים כמלה ספרדית לכל דבר.

עם זה, בגלל התפתחויות טבעיות ועצמאיות בלשון, רבות מן המלים עברו הן גלגול משמעות הן גלגול צורה, והפכו ל"ספרדיות" יותר. לדוגמה: רִיבּוּסִס אִי מְבוּלִיס "רבים מאוד" הוא צירוף ריבוי ומבול עם הסיומות הספרדיות. סְחֻנִיָאָר "לשקוע בדיכאון" נובע מן מרה שחורה העברית עם סיומת הפועל הספרדית, חֶסְטֻרֻן "מרושל בהופעתו" נגזר מחֶסְרֻן העברי בתוספת הצליל ט באמצע (המופיע גם במלים אחרות כמו אַרְבֵּעַ וְעֶשְׁטִירִים

"התנ"ך = עשרים וארבעה הספרים"). ובתנועת a המצויה במלים עבריות דומות אחרות כמו חשבון (ההגויה גם חסבון) ועלבון. בעל הבית העברי הפך לְבִּיאָאָאָי "בעל בעמיו, בעל נכסים וראוי לכבוד" ורעייתו קיבלה את סיומת הנקבה הספרדית, והיא נקראת בִּיאָאָאָיָה "אשת חיל, עקרת בית מוכשרת ביותר" השווה במשמעותה לְבִּיאָאָאָיָה ביידיש, שאף היא נגזרה מבעל הבית בסיומת הנקבה של היידיש. בית החיים "בית העלמין" התקצר והשתנה בספרדית יהודית והוא נקרא בִּיאָאָאָי. מן הַחַיָּה נוצר שם תואר ספרדי לכל דבר דְּחִיּוֹ "איטי", דְּחַיָּה "איטית". וידבר הוא ביטוי מקראי שכיח מאוד. היהודי הספרדי מכנה את הפטפטן בשם וַיְדַבֵּר ואת הפטפטנית בשם וַיְדַבֵּרָאָה. הוא היה אומר (בנעימה של קריאת המשניות) הוא כינוי אחר לפטפטן, שהרי ביטוי זה שכיח מאוד במשנה ומוכר לכל יהודי מן העיון בפרקי אבות או במשניות אחרות. קוֹן לִיטְרָאס דִּי וְתוֹדִיעֵנו "באותיות של וְתוֹדִיעֵנו", דברים מפורשים וברורים" הוא שילוב של שלוש מלים ספרדיות ("עם", "אותיות", "של") עם וְתוֹדִיעֵנו שנגזר מן התפילה הפותחת במלה הזאת ביום טוב שחל במוצאי שבת, שאותיותיה גדולות.

התפתחויות אלו במשמעות ובצורה בספרדית היהודית יצרו גיוונים בשימושי המלים העבריות בקהילות השונות. המלה צָדִיקִירו (ההגוי סִינְד'אָקִירו) מן צָדִיקָה בשאלוניקי פירושה "נדבן, מעניק צדקה לעניים". לעומת זאת בטורקיה ובישראל פירושה הפוך: קבצן, מבקש נדבות. חֶלֶק אִי בֶּלֶק (בהטעמת מלרע) הוא צירוף שנקלט בבולגריה וביוגוסלביה בהוראת "אנשים רעים ובלתי מהימנים", אף שהוראתו המקורית בלשון חכמים הייתה "פלוגי אלמוני" (חֶלֶק וּבִילֶק). יודע לשון מקובל ומובן בשאלוניקי ובירושלים, אך לא במקומות אחרים.

ראינו אפוא, שהיהודים שאבו מלים עבריות והתיכו אותן בספרדית היהודית הן מבחינת המשמעות הן מבחינת הצורה. ברם השפעת העברית ניכרת גם בביטויים שמלותיהם ספרדיות בלבד; הלבוש ספרדי, אך הביטוי עברי למהדרין. נסיים בשתי דוגמות מן הסוג הזה: אֵיל סָאנְטוֹ בִּינְדִּיג'וֹ (בִּינְדִּיצ'וֹ) אֵיל הוא תרגום מילולי של הביטוי העברי המקורי הקדוש ברוך הוא: הקדוש – איל סאנטו, ברוך – בינדיג'ו, הוא – איל. הניב בּוֹקָה קִי דִישׁוֹ נוֹ דִּינִי סִי "הפה שאמר לא, אומר כן" הוא תרגום של הניב העברי "הפה שאסר הוא הפה שהתיר".